

Тетяна СЕБТА (Київ)

УКРАЇНСЬКА ЧАСТКА СХІДНОЇ БІБЛІОТЕКИ РОЗЕНБЕРГА (1941–1945)

Наша публікація присвячена історії фондоутворення т. зв. Східної бібліотеки Розенберга (Ostbücherei Rosenberg далі Східна бібліотека), створеної практично цілком за рахунок бібліотек що знаходилися на окупованій території колишнього Радянського Союзу – сучасних країн Балтії, Білорусі, України і Росії. При цьому українська частка літератури у фондах Східної бібліотеки була однією з найбільших.

Східна бібліотека була “дитям” Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга окупованих територій (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete, далі Оперативний штаб), однієї з нацистських організацій, яка найбільше заплямувала себе масовим вивозом культурних цінностей з захоплених країн Європи.

Оперативний штаб було створено 17 липня 1940 р.¹ як окрему організацію рейхсляйтера Розенберга для дослідження в окупованих країнах Європи установ культури та церкви на предмет цінних для Німеччини видань, матеріалів і політичних документів направлених проти неї, з правом їх конфіскації. Численні накази Верховного командування Вермахту, вищих керівників рейху стосовно завдань Оперативного штабу було підсумовано в наказі Гітлера від 1 березня 1942 р., за яким ідеологічна боротьба проти т. зв. ідейних противників націонал-соціалізму – євреїв, масонів і більшовиків – покладалася на Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга з наданням йому права “... матеріали бібліотек архівів, лож та інших ідеологічних і культурних установ усіх видів досліджувати і ... конфіскувати”².

З початком війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу, захопленням значної його території та відповідно до головного завдання Оперативного штабу³ – дослідження ідейної спадщини “ворогів націонал-соціалізму”, було

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 39.

² Там само. – Спр. 44. – Арк. 49; Преступные цели – преступные средства: Док-ты об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1963. – С. 258.

³ Про Оперативний штаб див.: *Manasse P. M. Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenbergs während des Zweiten Weltkrieges.* – St. Ingbert, 1997; *Freitag G., Grenzer A. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des*

вирішено створити книжковий фонд з історії та розвитку “більшовизму” та т. зв. “східного простору”, під яким малися на увазі сучасні країни Балтії, Україна, Білорусь і Росія. За цим книжковим фондом закріпилася з часом назва “Східна бібліотека Розенберга”.

Окремих досліджень, які б детально висвітлювали історію створення і формування фондів Східної бібліотеки, її діяльність, на сьогодні немає. Проте про неї багато згадувалося науковцями у контексті діяльності Оперативного штабу на окупованій території колишнього Радянського Союзу, зокрема в бібліотечній галузі.

Взагалі, бібліотечна діяльність Оперативного штабу була найінтенсивнішою. В Україні, як і в інших окупованих країнах Європи, ним планово відбиралися книги та періодика для трьох великих книгосховищ відомства Розенберга – Інституту дослідження єврейського питання⁴ у Франкфурті-на-Майні, Центральної бібліотеки Вищої школи⁵ у Берліні/Танценберзі та Східної бібліотеки Розенберга в Берліні/Ратіборі, не беручи до уваги окремих замовлень літератури від інших відомств нацистської Німеччини. Загалом з Києва до Інституту дослідження єврейського питання в період 1942–1943 рр. було вивезено близько 167 000 примірників юдаїки і гебраїки⁶, з харківської бібліотеки ім. В. Г. Короленка – пред-

Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1997. – Nr. 45. – S. 237–272; Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / Сост. М. Бойцов, Т. Васильева – М., 1998. – 352 с. – (Сер. I “Исторические источники”; № 1); *Зинич М. С.* Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // *Отечественная история*. – М., 1999. – № 4. – С. 161–169; *Heuß A.* Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. – Heidelberg 2000; *Себма Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // *Архіви України* – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; *Себма Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. наук 07. 00. 06 / НАН України Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – К., 2000.

⁴ Інститут дослідження єврейського питання (Institut zur Erforschung der Judenfrage) – один з дослідних інститутів системи т. зв. Вищої школи, розбудовою якої опікувався рейхсляйтер А. Розенберг уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП. Інститут було відкрито у Франкфурті-на-Майні 26 березня 1941 р. (*Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang... – S. 253).

⁵ Вища школа (Hohe Schule) – запланований за розпорядженням фюрера від 29 січня 1940 р. “центр націонал-соціалістичного дослідження, навчання і виховання”. Вищу школу планувалося створити по війні, а для підготування ґрунту для її створення рейхсляйтеру Розенбергу доручалося “провести дослідницькі підготовчі роботи та створити бібліотеку”. В результаті чого в рамках Вищої школи було створено Центральну бібліотеку (1939 р.), а на початку 1940-х рр. – ряд дослідницьких інститутів у галузі генетики, релігієзнавства, мистецтвознавства, філософії, расового питання, історії арійської нації і т. д. (Російський державний військовий архів. – Ф. К-1355. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 6; *Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang... – S. 246).

⁶ *Себма Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів/ Упор Л. А. Дубовіна, Н. І. Малолетова К., 2004. – С. 129.*

метну картотеку гебраїки⁷, а до Центральної бібліотеки Вищої школи – близько 10100 примірників наукової літератури з Києва⁸.

Такий широкий спектр діяльності Оперативного штабу на території України в бібліотечній галузі знайшов своє висвітлення в роботах добре відомої в Україні американської дослідниці П. К. Грімстед, українських дослідників І. Лосієвського, Л. Дубровіної і Н. Малолетової.

У книзі під назвою “Одісея Смоленського архіву”⁹ Патриція Грімстед приділила, зокрема, увагу ратіборському періоду Східної бібліотеки а це 1944 рік, коли бібліотека перебувала у Східній Сілезії в польському місті Ратіборі. Грімстед назвала основні сховища Східної бібліотеки, що знаходилися у місті та його околицях, зазначивши, що фонди бібліотеки налічували на той час близько 1 мільйона примірників книг, які було вивезено зі Східної та Західної Європи¹⁰.

І. Лосієвський своє дослідження¹¹ присвятив харківським бібліотекам під час війни, зокрема Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка і Центральній науковій бібліотеці Харківського університету. Дослідник детально висвітлює діяльність Оперативного штабу в названих бібліотеках з відбору та вилучення книг із цих бібліотек. Незважаючи на те, що дослідник згадує Східну бібліотеку Розенберга¹², яку було утворено за рахунок радянських бібліотек, він все ж таки не акцентував увагу на тому, що вся діяльність співробітників Оперативного штабу в бібліотеках Харкова підпорядковувалася меті комплектації фондів Східної бібліотеки.

Л. А. Дубровіна і Н. І. Малолетова в низці своїх публікацій¹³ розглядали історію київських бібліотек та їхніх фондів у період нацистської окупації міста в 1941–1943 рр. Східна бібліотека Розенберга згадувалася ними в контексті вилучення Оперативним штабом книг та періодики з київських бібліотек. Підсумком багаторічної роботи обох дослідниць став відомий покажчик документів – “Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)”¹⁴. Хоча покажчик тематично обмежений київськими бібліотеками, відібрані до нього документи виходять за рамки теми і дають загальне уявлення про культурну політику нацистів в Україні, а також їхню діяльність в інших українських бібліотеках.

⁷ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 301.

⁸ Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга.. – С. 130.

⁹ Grimsted P. K. The Odyssey of the Smolensk Archive. – Pittsburgh, 1995.

¹⁰ Ibidem. – P. 17–18.

¹¹ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей та ін. / Упор І. Я. Лосієвський та ін. – К., 1997. – С. 15. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї, Вип. 2).

¹² Там само. – С. 9.

¹³ Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України – Вип. 5. – 2000. – С. 139–172; *іх же*. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // Бібліотечний вісник. – № 3. – 2003. – С. 17–28.

¹⁴ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – 814 с.

Показчик цінний також тим, що містить публікацію документів, серед яких варто згадати підсумковий звіт за 1941–1943 рр. першого керівника Східної бібліотеки Герберта Ломмача “Розбудова Східної бібліотеки”. В ній міститься важлива інформація про започаткування бібліотеки, її структура та розбудову протягом 1941–1943 рр.¹⁵.

У нашому дослідженні “Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні”¹⁶ висвітлюється, крім іншого, історія формування фондів Східної бібліотеки, головним чином, лише за рахунок київських та харківських бібліотек, хоча в комплектації фондів брали участь бібліотеки й інших міст України. Саме українську частку фондів Східної бібліотеки інших українських міст, крім Києва і Харкова, досліджує дана публікація, продовжуючи розпочату тему.

Початок створення Східної бібліотеки поклато бажання Центральної бібліотеки Вищої школи мати окремий бібліотечний фонд щодо “більшовизму” та “східного простору”. Комплектування бібліотеки почалося у Ризі взимку 1941–1942 рр. під наглядом бібліотекаря др. Готліба Нея¹⁷, співробітника Центральної бібліотеки Вищої школи, і загальним керівництвом Герберта Ломмача (Herbert Lommatzsch), співробітника відділу опрацювання, а з січня 1943 р. керівника групи Східної бібліотеки 2-го головного відділу Оперативного штабу¹⁸. Тут, у Ризі, до рук співробітників Оперативного штабу потрапило велике сховище радянської літератури, близько 3 млн примірників, які було привезено до Латвії після її окупації Радянським Союзом у 1940 р. для розповсюдження серед бібліотек, навчальних закладів, установ культури і т. д.¹⁹.

Комплектацію Східної бібліотеки у Ризі розпочала Головна робоча група (ГРГ) Остланду²⁰, одна з трьох головних робочих груп Оперативного штабу, які діяли на окупованій території колишнього Радянського Союзу. Крім ГРГ Остланду, ними були Головна робоча група України²¹ з центром спочатку в Херсоні,

¹⁵ Там само. – С. 723–759.

¹⁶ *Севта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга.. – С. 114–148.

¹⁷ Dr. Ney, Gottlieb (7.11.1881, Галлінін–?) – бібліотекар, до 1940 р. директор Державної бібліотеки Естонії, в 1940 р. через Імміграційний центр у Лодзі отримав німецьке громадянство, приблизно з того ж року співробітник Центральної бібліотеки Вищої школи. Володів німецькою, естонською, російською, фінською, французькою та українською мовами. У липні–листопаді 1942 р. працював у Києві в бібліотеках на терені Лаври, у Центральній державній єврейській бібліотеці ім. М. Вінчевського (сховищена вул. Маловасильківській, 13), де відбирав книги для Центральної бібліотеки Вищої школи і Східної бібліотеки (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 28).

¹⁸ Там само. – Спр. 26а. – Арк. 178.

¹⁹ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 725.

²⁰ ГРГ Остланду було створено 20 серпня 1941 р. з центром у Ризі (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 37). В її складі діяло 4 робочих групи: Латвії (Рига), Литви (Вільнюс), Естонії (Ревель) і Білорусії, які контролювали територію країн Балтії, західні, північно-західні області Росії і територію Білорусії (Там само. – Спр. 3а. – Арк. 18–19).

²¹ Датою створення ГРГ України умовно можна вважати 3 жовтня 1941 р., коли у своєму листі до рейхскомісара України рейхсміністр Розенберг повідомив про направлення в Україну робочої групи Оперативного штабу (Там само. – Спр. 44. – Арк. 50–50зв.).

а з червня 1942 р. у Києві²², і Головна робоча група “Центр”²³, що перебувала у Мінську.

Для Східної бібліотеки спочатку відбиралися книги на основі вищезгаданого книгосховища у Ризі, а також з бібліотек Мінська, Новгорода, Таллінна, Каунаса і Вільнюса²⁴. Згідно з предметним каталогом 1942 р., книги відбиралися з таких розділів, як: “більшовицька ідеологія”, комуністична партія, радянська держава, збройні сили, народне господарство, наука, мистецтво, художня література, довідкові видання²⁵. Вже навесні 1943 р. для Східної бібліотеки книги відбиралися по 20 розділах, зокрема гуманітарних і природничих наук, медицини, економіки, фінансів, сільського господарства, промисловості, освіти, жіночого питання і т. д., не беручи до уваги марксистсько-ленінську і радянську ідеологічну літературу, з відбору якої, власне, і почалася Східна бібліотека²⁶.

Коли у Ризі було сформовано фонд з 15 000 книг, керівництво Оперативного штабу вирішило перевезти його у травні 1942 р. до Берліна і залучити до формування фондів Східної бібліотеки, крім ГРГ Остланду, бібліотеки ГРГ України²⁷. Кожна головна робоча група відбирала книги за певними номерами, які на початок травня 1943 р. розділилися таким чином:

- №№ 1–50 000 та №№ 150 001–200 000 – ГРГ Остланду,
- №№ 50 001–150 000 – ГРГ України,
- з № 200 001 – ГРГ “Центр”²⁸.

У той же час сформувалася така структура Східної бібліотеки, комплектацію якої планувалося завершити в кінці вересня 1943 р.²⁹:

- Основний фонд у Берліні (№№ 1–80 000).
- Бібліотека Союзу вояків безбожників і “Троцькістська бібліотека”³⁰ (№№ 80 001–90 000) при основному фонді в Берліні.
- Допоміжні фонди:
 - I допоміжний фонд у Києві – 60 тис. назв (№№ 90 001–150 000);
 - II допоміжний фонд у Ризі – 50 тис. назв (№№ 150 001–200 000);
 - III допоміжний фонд у Мінську – з № 200 001.

²² ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 73.

²³ Робочу групу Білорусії було перетворено 1 травня 1943 р. в ГРГ “Центр” (Там само. – Спр. 26а. – Арк. 260).

²⁴ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 128–146.

²⁵ Там само. – Спр. 233. – Арк. 292.

²⁶ Там само. – Спр. 44. – Арк. 24.

²⁷ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 729; ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 131.

²⁸ Zwischenbericht von den Besprechungen in Riga, 3.05.1943 (Bundesarchiv Berlin. – NS-30. – Ag. 167. – Bl. 40); Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 733.

²⁹ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28.

³⁰ Обидві бібліотеки з Києва. Бібліотека Союзу вояків безбожників була вилучена з Антирелігійного музею у Лаврі і налічувала 3639 книг. “Троцькістська бібліотека”, так співробітники Оперативного штабу називали фонд забороненої літератури Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б), мала у своєму складі 6234 книги (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54 – Арк. 50, 89). Про включення у травні 1943 р. цих бібліотек у номерну групу 80000–90000 і приєднання до основного фонду див.: Там само. – Спр. 31. – Арк. 227.

- Журнальний фонд у Берліні.
- Дублетні фонди (номерної групи не мали):
 - у Києві (приблизно 20 тис. назв),
 - у Ризі (приблизно 100 тис. назв)³¹.

Директоромосновного фонду Східної бібліотеки в Берліні, який розміщувався за адресою Berlin NW 4, Alt-Moabit 130, було призначено фройляйн Редліх (Redlich)³². Основний фонд був російськомовним, який, проте, включав книжки й українською мовою. Українські книжки при внесенні їх до каталогу помічались літерою “U”. Крім того, Східна бібліотека мала окремі збірки не російськомовних книжок – естонську, латвійську, литовську і білоруську збірки радянських видань західноєвропейськими мовами і зарубіжних видань щодо СРСР, окремі збірки склали довідники (близько 2000 примірників на 15. IV. 1943 р.), підручна бібліотека важливої радянської літератури (1000 назв) і бібліографії, укладені співробітниками головних робочих груп³³.

Перші 50 тис. номерів книжок берлінського фонду комплектувала ГРГ Остланду, а ГРГ України – наступні 40 тис. номерів, №№ 50 001–90 000. До комплектування своєї номерної групи ГРГ Остланду залучила книжкові фонди Риги (№№ 1–18 000, 19 001–24 000, 35 001–37 000), Мінська (№№ 24 001–32 000), Каунаса (№№ 18 001–19 000), Берліна (№№ 40 001–41 000) і Новгороду (№№ 49 001–50 000)³⁴.

За своїм якісним складом перші 100 тис. книг Східної бібліотеки (№№ 1–98 000) згідно зі звітом Г. Ломмача розділилися таким чином: номерна група 1–40 000 – майже на 90% радянська література; номерні групи 49 001–50 000 (книги з Новгороду), 50 001–53 000 (з Воронежа) і 70 001–78 000 (з Києва) – переважно дорадянська література, зокрема чимало книг XVIII ст., номерну групу 40 001–41 000 складала література стосовно тодішньої війни, вона знаходилася безпосередньо в управлінні Оперативного штабу; а номерну групу 90 001–98 000 – технічна література³⁵.

Допоміжні фонди на місцях створювалися у зв'язку з відсутністю достатнього приміщення у Берліні, яке могло б вмістити всі ті книжки, що відбирали співробітники Оперативного штабу для Східної бібліотеки. До того ж допоміжний фонд включав другорядну літературу з того чи іншого питання, тоді як першорядна література направлялася до основного фонду в Берлін³⁶.

Допоміжні фонди комплектувалися не тільки з бібліотек тих міст, де перебували головні робочі групи. Кожна група свій фонд, у тому числі й основ-

³¹ Zwischenbericht von den Besprechungen in Riga, 3.05.1943 (Bundesarchiv Berlin. – NS-30. – Ар. 167. – Вл. 40); ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 755.

³² ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 198.

³³ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 735, 737, 739; ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 134–136; Спр. 26а. – Арк. 243.

³⁴ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 733.

³⁵ Там само. – С. 735.

³⁶ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 755, 763.

ний, комплектувала на основі бібліотек що знаходилися на підконтрольній їй території. Рига комплектувала свої фонди за рахунок бібліотек Вільнюса, Гатчини, Даугавпілса, Лієпаї, Каунаса, Риги, Новгород, Петергофа, Пскова, Таллінна, Тарту, Мінськ – на основі бібліотек Барановичів, Брянська, Вітебська, Горок Ленінських, Мінська, Могильова, Орла, Смоленська; а Київ – Воронеж, Дніпропетровська, Донецька, Керчі, Києва, Краснодар, Курська, Миколаєва, Ростова, Сімферополя, Харкова і Херсона³⁷. Створений з часом при Східній бібліотеці західноєвропейський відділ комплектувався в першу чергу, за рахунок паризьких емігрантських бібліотек³⁸.

Після того, як було вирішено перевезти у травні 1942 р. першу збірку книжок з Риги до Берліна і залучити до комплектування Східної бібліотеки Розенберга бібліотека ГРГ України, центр комплектації фондів Східної бібліотеки перемістився з Риги до Києва. Роботи з комплектації Східної бібліотеки у Києві та, взагалі, у ГРГ України очолював д-р Гаррі Томсон³⁹. Центром комплектації стала Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) (колишня Київська міська публічна бібліотека, нині Національна парламентська бібліотека України)⁴⁰. В німецьких документах часто зустрічаються її назви “Міська бібліотека” або “Бібліотека Кірова”, “Центральна бібліотека Кірова”. Останні дві назви походили від назви вулиці, на якій вона знаходилася, – вул. Кірова (нині Грушевського). Тут, у бібліотеці, укладалися каталоги, проводилася каталогізація літератури, відібраної до основного і допоміжного фондів, складалися і звірялися пошукові списки літератури.

Східна бібліотека розглядалася ще й як центральна установа, яка мала вести облік усіх книжкових фондів на Сході, які потрапили у розпорядження Оперативного штабу. У зв’язку з цим було визначено три найважливіші пункти обліку книжкових фондів – Київ, Харків і Мінськ, які мали брати на облік кожну книгу, вносити її дані в картку в 4-х екземплярах. Одна картка наклеювалася в книгу, три інші передбачалися для каталогів Східної бібліотеки – алфавітного, предметного і головного (інша назва загального)⁴¹. Визначено було також найважливіші розділи – географія (атласи, мапи), геологія, краєзнавство, археологія, етнографія, мистецтво, педагогіка, атеїзм, статистична і довідкова література, словники та видання після початку війни⁴².

³⁷ Фотографія. Схема Східної бібліотеки Розенберга (В.А.В. – NS-30. – Ар. 1).

³⁸ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 26а. – Арк. 243.

³⁹ Dr. Harry Thomson – бібліотекар, родом із однієї з балтійських країн, вільно володів російською мовою, з 1942 р. співробітник Східної бібліотеки Розенберга. У червні 1942 р. Г. Томсон переведено до ГРГ України для комплектування фондів Східної бібліотеки, працював у Харкові (з серпня 1942 р.), Києві, в кінці 1944 р. очолював Східну бібліотеку Розенберга (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 24; Спр. 75. – Арк. 299; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 13).

⁴⁰ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 24.

⁴¹ Ці каталоги згадуються, наприклад, у звіті за грудень 1942 р. відділу обліку і планування Оперативного штабу (Там само. – Спр. 54. – Арк. 105; Спр. 171. – Арк. 272).

⁴² Там само. – Спр. 58. – Арк. 392–394; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 693–697.

За оцінками фахівців Оперативного штабу, в Київській обласній бібліотеці ім. ВКП(б) (далі Обласна бібліотека) на початок їхньої роботи знаходилося близько 226 000 книг⁴³ (159 000 назв)⁴⁴. З цього фонду Оперативний штаб мав право розпоряджатися тільки “більшовицькою” літературою, тобто радянського періоду⁴⁵. Саме це зібрання радянської літератури стало основою для комплектування у Києві вищезазваних фондів Східної бібліотеки – основного, допоміжного і дублетного, які, у свою чергу, поповнювалися з інших бібліотек України і Росії. З Обласної бібліотеки планувалося відібрати 15 тис. назв для Східної бібліотеки і включити в номерну групу 5[5] 000⁴⁶ – 70 000, тобто до основного фонду.

ГРГ України також брала участь у комплектуванні журнального фонду Східної бібліотеки. Для цього було конфісковано збірку журналів у кількості (за оцінками працівників Оперативного штабу) 250–300 тис. примірників, що зберігалися у Володимирському соборі в Києві, тодішньому сховищі Бібліотеки Академії наук УРСР (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського)⁴⁷. Допоміжним центром комплектації журнального фонду став також Сімферополь.

Бібліотека АН УРСР була головним, але не єдиним постачальником періодики для журнального фонду Східної бібліотеки. Він формувався також за рахунок бібліотек ГРГ Остланду, яка комплектувала номерну групу 1–700. У Києві нумерація журналів мала починатися з № 701⁴⁸. Журнальний фонд включав приблизно 400 найменувань журналів з повним комплектом номерів. Відправним роком комплектації приблизно для 100 найменувань журналів був 1928 р., а для інших 300 журналів через брак приміщення – 1935 р.⁴⁹.

Для кращого уявлення про структуру Східної бібліотеки Розенберга (нім. скор. OBR) публікуємо схему комплектації фондів Східної бібліотеки станом на квітень 1943 р., яку було складено в Києві у відділі обліку ГРГ України.

⁴³ Ця цифра досить умовна, оскільки на 1 листопада 1941 р. Обласна бібліотека налічувала 271 660 книжок, журналів і часописів, з яких періодика складала 36 804 од., а на 10 червня 1942 р. – 440 тис. кн. од. з урахуванням 167 тис. книг, що надійшли з безгосподарних бібліотек. У травні 1942 р., наприклад, до Обласної бібліотеки було перевезено Історичну бібліотеку (150 тис. кн. од.) з Києво-Печерської лаври (*Дубровіна Л., Малолетова Н.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 92, 95; ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 128).

⁴⁴ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 751; ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 142.

⁴⁵ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 747.

⁴⁶ В оригіналі стоїть цифра 53 000. На нашу думку це друкарська помилка, оскільки 15 тис. назв, про які йдеться, ідеально входять у номерну групу 55 001 – 70 000 (Там само. – С. 751, 752).

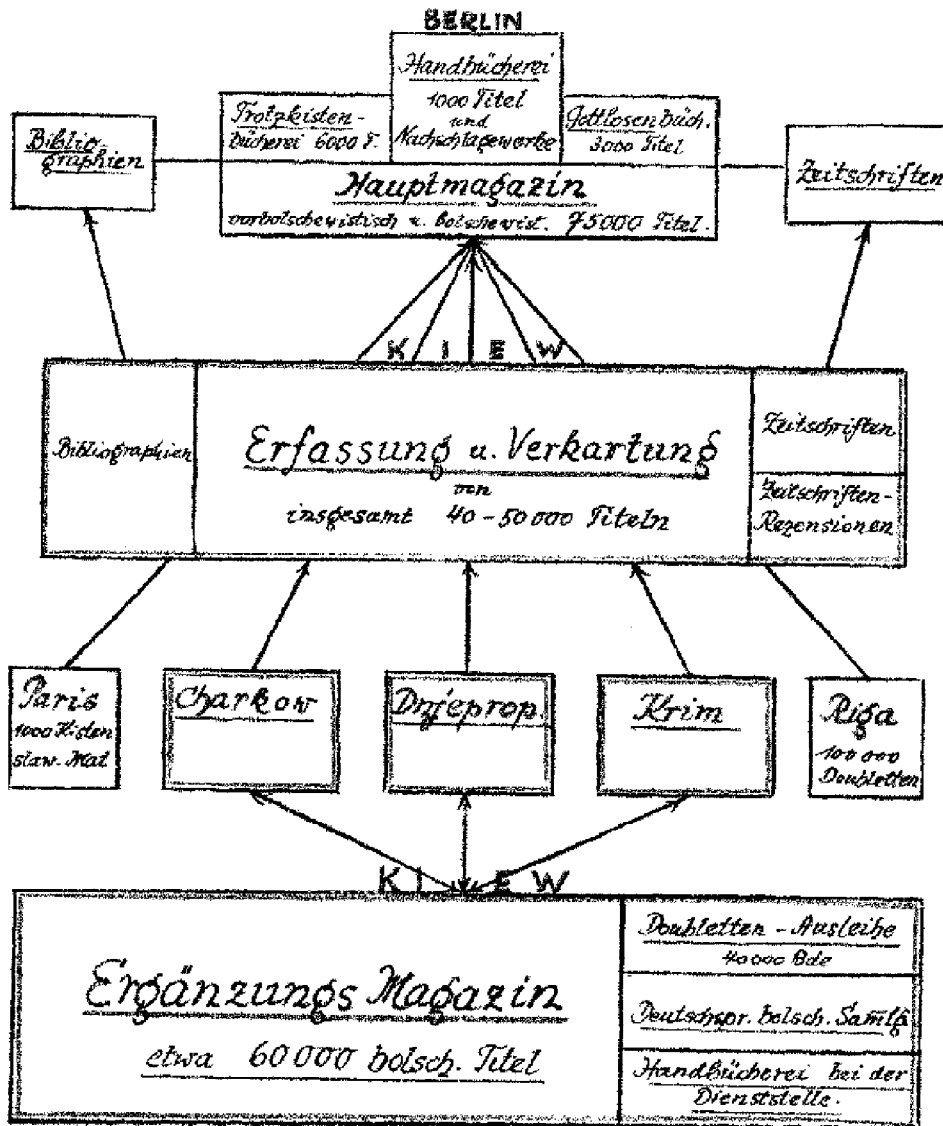
⁴⁷ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 394; Там само. – Спр. 213. – Арк. 132–133; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 735–737.

⁴⁸ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 697.

⁴⁹ Там само. – С. 735–737.

Схема комплектації фондів Східної бібліотеки Розенберга (OBR)

O B R

HAG - Ukraine (Abt. Erfassung) April 1943

ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 26а. – Арк. 243.

Вгорі на схемі показано берлінські збірки Східної бібліотеки – основний фонд (Hauptmagazin) в Берліні, який налічував у квітні 1943 р. приблизно 75 тис. назв. До нього приєднувалися “Троцькістська бібліотека” (Trotzkistenbücherei),

приблизно 6000 книг (фактично 6234 книги⁵⁰), бібліотека Союзу воявоєничих безбожників (Gottlosenbücherei) з Антирелігійного музею у Лаврі, близько 3000 книг (фактично 3639 книг⁵¹). Праворуч від основного фонду зображено журнальний фонд (Zeitschriften) у Берліні, а ліворуч – збірку бібліографій (Bibliographien).

Київ показано як центр комплектації своєї частки (40–50 тис. назв книг, фактично 40 тис.) основного фонду в Берліні, журнального фонду зі збіркою журнальних рецензій, збірки бібліографій і допоміжного фонду (Ergänzungsmagazin) в Києві. У третьому ряду зазначено головні міста і регіони, які брали участь у комплектуванні основного і журнального фондів у Берліні, збірки бібліографій та допоміжного фонду в Києві, який мав налічувати близько 60 тис. назв. У Парижі, головним чином, з емігрантських бібліотек було зібрано, як показано на схемі, 1000 скринь слов'янської літератури. До допоміжного фонду в Києві приєднувався дублетний фонд і абонемент (разом 40 тис. примірників), збірка німецькомовної більшовицької літератури і збірка довідкової літератури, яка знаходилась у службовому приміщенні ГРГ України⁵².

Номерна група основного та допоміжного фондів Східної бібліотеки, що була виділена для ГРГ України – з 50 001 по 150 000, розподілилась таким чином:

- 50 001–55 000 (53 717⁵³) – для Вищої школи,
- 55 001–56 000 (55 999) – іншомовна література,
- 56 001–58 000 (57 896) – книги польською мовою,
- 58 001–60 000 – іншомовні видання Радянського Союзу та емігрантська література
- 60 001–70 000 – фонди Обласної бібліотеки (в документі Міської бібліотеки – *Авт.*),
- 70 001–80 000 (78532) – Флавіанівська бібліотека⁵⁴ з Києво-Печерської лаври,
- 80 001–90 000⁵⁵ – фонди Обласної бібліотеки (в документі Міської бібліотеки. – *Авт.*),
- 90 001–100 000 (94 002) – різні київські бібліотеки
- 100 001–125 000 (105 545) – Харків,
- 125 001–130 000 – Сімферополь,
- 130 001–135 000 – Дніпропетровськ,
- 135 001–140 000 (137 965) – атеїстична література⁵⁶.

⁵⁰ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 89.

⁵¹ Там само. – С. 50.

⁵² ГРГ України розташовувалася у Києві за адресою: бульвар Т. Шевченка 8.

⁵³ У дужках зазначено номер останньої книги, внесеної до каталогів кінці лютого 1943 р.

⁵⁴ Флавіанівська бібліотека – бібліотека, закладена 1910 р. митрополитом Київським та Галицьким, священноархімандритом Києво-Печерської лаври Флавіаном (1840–1915; в миру Микола Городецький). Бібліотека розміщувалася до війни у Великій лаврській дзвіниці та налічувала близько 15 000 томів (Київ: Провідник/За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 538). Загалом для Східної бібліотеки було відібрано і вивезено 8749 книг (див. Табл. 2).

⁵⁵ Під цими номерами до Східної бібліотеки було включено “Троцькістську бібліотеку” з Обласної бібліотеки бібліотеку Союзу воявоєничих безбожників з Антирелігійного музею (див. вище структуру Східної бібліотеки і Табл. 2).

⁵⁶ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 82.

До номерної групи 50 001–55 000, книги якої передбачалися для Вищої школи (див. виноску 5), увійшло загалом 4966 книг⁵⁷. Наприкінці лютого 1943 р. їх було вивезено до Берліна (див. Табл. 2), а в кінці серпня 1943 р. до сховища Центральної бібліотеки Вищої школи у Танценберзі (земля Карінтія, Австрія)⁵⁸. З номерної групи 50 001–55 000 (4966 книжок) до каталогу на кінець лютого 1943 р. було внесено 3717 книжок⁵⁹. Тому в багатьох документах згадується вона як номерна група 50 001–53 000, до якої увійшли дореволюційні видання і книги XVIII ст. (див. виноска 35–37). На нашу думку ці книги не походять ні з київських бібліотек, ні з будь-якої іншої української бібліотеки. До Обласної бібліотеки в Києві вони надійшли через Курськ з Воронежа.

До Курська у вересні–жовтні 1942 р. Курською господарчою командою⁶⁰ з прифронтового Воронежа було вивезено дванадцятьма вагонами книжки з двох найбільших бібліотек міста – бібліотеки Воронежського університету та Обласної публічної бібліотеки⁶¹ (назви довоєнні). Керівництво Оперативного штабу, дізнавшись, що серед вивезених воронезьких книжкових фондів знаходяться книжки з університетської бібліотеки міста Тарту⁶² (колишні назви Дерпт, Юр'їв), вирішило направити у вересні 1942 р. окрему зондеркоманду до Курська для перевірки цієї інформації й перегляду воронезьких фондів. Керівником було призначено Бруно Сколауде (Bruno Skolaude), а експертом – бібліотекаря д-ра Готтліба Ней.

В одному із звітів, змальовуючи військову обстановку в Воронежі, д-р Ней пояснює причину вивозу Курською господарською командою Вермахту книжкових фондів з міста: “Оскільки Воронеж розташований безпосередньо на лінії фронту й перебуває під безперервним бомбардуванням, місто повністю зруйновано. Немає ніякої можливості що-небудь там зберегти, тому немає сенсу їхати

⁵⁷ Там само. – Арк. 89.

⁵⁸ Там само. – Спр. 16. – Арк. 63.

⁵⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 82.

⁶⁰ Курська господарча команда (Wi-Ko [Wirtschaftskommando] Kursk) була одним із підрозділів Східного господарчого штабу (Wi Stab Ost) Вермахту. Згідно з наказом Верховного командування Вермахту від 16 березня 1942 р. Східний господарчий штаб у районі бойових дій і в областях військового управління мав забезпечувати збереженість наукових, технічних та господарчих установ, не допускати їх захоплення іншими організаціями та вилучати ті матеріали, які мали “...військово-економічне значення”. Інші установи і культурні цінності, що не мали такого значення, згідно з домовленістю з Оперативним штабом від 4 червня 1942 р. могли передаватися останньому з цією метою при Східному господарчому штабі було створено спеціальний відділ науки (Referat Wissenschaft) на чолі з професором фон цур Мюленом (von zug Mühlen) (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 12–14, 17).

⁶¹ Перші 11 вагонів було вивезено у вересні 1942 р., а останній 12-й вагон – у жовтні 1942 р. (Там само. – Спр. 11. – Арк. 47, 63–64, 71).

⁶² Під час Першої світової війни бібліотеку Тартуського (тоді Юр'євського) університету було евакуйовано вглиб Росії. Після підписання мирного договору Естонії з радянською Росією майно Тартуського університету було повернуто, проте деяка частина книг, імовірно, все ж таки залишилася у Воронежському університеті (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 13; Спр. 11. – Арк. 66; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 709).

мені туди, тим більше, що все, що ще збереглося вже вивезено”⁶³. Якщо вивезення Курською господарчою командою Вермахту бібліотечних фондів з Воронежа було здійснено з метою їх врятування – майже півроку річка Воронеж була лінією фронту (6. VII. 1942 – 25. I. 1943), на лівому її березі в межах міста знаходилися радянські війська, на правому – німецькі⁶⁴, – то, на жаль, цією командою нічого не було зроблено для збереження цілісності вивезеної бібліотечної колекції з Воронежа; команда ще й сама долучилася до відбору потрібних їй книжок.

Кількість вивезених з Воронежа до Курська книжок, за оцінкою д-ра Нея, складала приблизно 700 тис. кн. од.⁶⁵. Їх було звезено в будинок школи на Головній вулиці, 52. Двоповерхове приміщення школи не опалювалось, всі вікна були вибиті, книжки лежали в кімнатах на підлозі купами. Таку безрадісну картину змальовує в одному зі своїх звітів д-р Ней. За його наказом вікна першого поверху, а згодом і другого, було забито дошками. Проте це не врятувало від випадків злому, коли для опалення зривалися дошки і кралися книжки. Крім д-ра Нея, у приміщенні школи працювали 8 місцевих співробітників, які відбирали для Курської господарської команди Вермахту сучасну військову економічну літературу. Після завершення цієї роботи планувалося всі інші книги передати у розпорядження відділу пропаганди штабдарткомендатури Курська, у віданні якого знаходилися всі музеї, архіви і бібліотеки міста⁶⁶.

Із цим відділом ще у жовтні керівник зондеркоманди Сколауде домовився, що для Оперативного штабу буде відібрано книги зі штампом Тартуського університету, стародруки, російськомовні журнали, книги з історії, мистецтва, етнографії, давньої історії та етнології⁶⁷. По суті, ця домовленість призвела до дальшого розпорошення книжкової колекції вивезеної з воронезьких бібліотек, яка й так уже була частиною двох окремих бібліотечних збірок.

Протягом жовтня 1942 р. роботу з відбору книг для Оперативного штабу під керівництвом д-ра Нея було закінчено. Для Оперативного штабу було відібрано близько 9000 стародруків XVI – початку XIX ст. (до 1850 року видання) французькою, латинською, німецькою, італійською, грецькою, арабською, церковнослов'янською та ін. мовами, близько 5000 книг з бібліотеки Тартуського університету, майже 500 томів різних енциклопедій російською мовою, приблиз-

⁶³ “Da Woronesch unmittelbar an der vordersten Frontlinie liegt und ununterbrochen unter Bombenhagel steht, ist die Stadt vollständig zerstört. Eben soll keine Möglichkeit sein dort etwas sicherzustellen, deshalb hat es auch keinen Sinn mir dorthin zu fahren, um so mehr, da alles, was sich noch erhalten hatte, schon abtransportiert ist” (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 71).

⁶⁴ Воронежская область в Великой Отечественной войне: Сб. док-тов и мат-лов. – Воронеж, 1948. – С. 163; Освобождение городов. Справ. по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945. – М., 1985. – С. 72.

⁶⁵ До цієї цифри, яку називає у своєму звіті від 28 вересня 1942 р. д-р Ней, слід ще додати 12-й вагон із книжками, що надійшов у жовтні того ж року з Воронежа (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 47).

⁶⁶ Там само. – Арк. 63, 71.

⁶⁷ Там само. – Арк. 53.

но 7000 примірників російських журналів, головним чином дореволюційного періоду, різноманітні монографії та цілі наукові серії. Відібрані книжки двома вагонами в кінці жовтня – на початку листопада 1942 р. було вивезено до Києва⁶⁸. Стародруки передбачалося повністю передати Центральній бібліотеці Вищої школи⁶⁹, а Тартуському університету – книжки, що йому належали⁷⁰.

На 13 листопада 1942 р. книжки і журнали з воронезьких бібліотек, які надійшли в останньому вагоні до Києва в Обласну бібліотеку було вже розібрано і розкладено на стародруки, книжки і журнали⁷¹. Це свідчить про те, що було досить часу, щоб відібрати і підготувати до вивезення книжки з воронезьких бібліотек. Тому, вважаємо, що 4966 книжок, вивезених в кінці лютого 1943 р. до Берліна, що, як свідчить звіт керівника транспортного відділу ГРГ України Райнгарда Фукса⁷², передбачалися для майбутньої Вищої школи, а отже, входили в номерну групу 50 001–55 000, що складалася з дореволюційних видань (див. виноски 35–37), було відібрано саме з воронезької збірки.

У Харкові центром відбору книг для Східної бібліотеки стала Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (далі ХДНБ). Співробітники Оперативного штабу розпочали тут свою роботу з 15 червня 1942 р. Це був філіал робочої групи Східної України з центром у Дніпропетровську. Філіал розмістився по вул. Сумській, 48. З 22 серпня 1942 р. робоча група Східної України на чолі з Оскаром Венднагелем перемістилася до Харкова, залишивши у Дніпропетровську філіал, і змінила назву на робочу групу Харкова⁷³.

Спочатку, в червні–липні 1942 р., у ХДНБ працював Бруно Сколауде з 20 серпня 1942 р. до нього приєднався д-р Г. Томсон⁷⁴. На книжки, які відбиралися ними до Східної бібліотеки, з алфавітного каталогу вилучалися картки, а самі книжки розставлялися на полицях за порядковими номерами, визначеними д-ром Томсоном. Картки, вилучені у Харкові з алфавітного каталогу, направлялися до Києва, в центр каталогізації Східної бібліотеки, тобто до Обласної бібліотеки, де дані цих карток опрацьовувалися і вносилися до каталогів Східної бібліотеки⁷⁵.

Згідно з планом, розробленим Томсоном, з ХДНБ мала відбиратися радянська література, яка б давала уявлення про стан і становлення “більшо-

⁶⁸ Там само. – Спр. 11. – Арк. 14–15; Спр. 45. – Арк. 9, 11–12.

⁶⁹ Там само. – Спр. 45. – Арк. 9.

⁷⁰ Книжки Тартуського університету було відправлено з Києва 11 березня 1943 р. в 51 скрині до Берліна й передано за призначенням лише 24 вересня 1943 р. Загалом Тартуському університету було повернуто 4820 книжок, вивезених з Воронежа. З них 2986 книжок дійсно належали названому університету решта 1834 книжки походили з Воронежа (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 6 – Арк. 13; Спр. 54. – Арк. 57, 61).

⁷¹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 123зв.; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації. – С. 364–365.

⁷² Там само. – Спр. 54. – Арк. 89.

⁷³ Там само. – Спр. 75. – Арк. 299; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. – С. 13.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 15; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. – С. 13–14.

вицької Росії” і “більшовицького менталітету”. З цією метою потрібно було відбирати основну літературу з усіх галузей, починаючи з 1917 р. видання, в тому числі періодичну літературу а також політично важливі видання, поява яких була зумовлена тодішніми політичними обставинами⁷⁶. Після опрацювання т. зв. більшовицької літератури увагу потрібно було приділити відбору дореволюційної літератури з історії, політики, літератури, географії, економіки, соціального забезпечення, права та органів управління Російської імперії, слов’янської філології, мистецтва, теології, філософії, ідеології та генеалогії. До кола зацікавлень Оперативного штабу в Харкові належали також юдаїка, масонська література, словники, довідники, біографічна і бібліографічна література⁷⁷.

З харківських бібліотек до допоміжного фонду Східної бібліотеки планувалося включити 25 тис. примірників літератури⁷⁸. На січень 1943 р. співробітники Оперативного штабу в Харкові відібрали і перенесли до сховища Оперативного штабу 40 тис. примірників книг і 120 тис. журналів, з яких до відправки було підготовлено 19 тис. книг⁷⁹. Ці 19 тис. книг, на нашу думку, мали б відправитися до Києва, оскільки книги з Харкова входили в номерну групу, яка належала до допоміжного фонду Східної бібліотеки у Києві (див. виноска 31, 57). За даними І. Лосієвського, всього з ХДНБ Оперативним штабом під час першої окупації міста (23. X. 1941 – 16. II. 1943) було вилучено 34 654 книги⁸⁰.

Цифру в 19 тис. книг, підготовлених до відправки, підтверджує предметний покажчик книг, відібраних з фондів ХДНБ для Східної бібліотеки, під назвою “Розставлено у сховищі”⁸¹. Він містить інформацію про порядковий номер книжки, шифр розділу (наприклад, мистецтво позначено буквою “К”, радянська політична література – “Мх”), назву розділу, кількість примірників, дату відправки карток (мається на увазі з алфавітного каталогу) до Києва для каталогізації та дату повернення карток назад. Дати відправки карток надруковано, а дати повернення вписано від руки. Крайньою датою відправки карток до Києва є 29. IX. 1942 р., крайньою датою повернення – 18. I. 1943 р. Це дозволяє стверджувати, що покажчик складено не раніше жовтня 1942 р. і не пізніше січня 1943 р. За цим покажчиком значиться 18 813 книг, які розділилися таким чином:

⁷⁶ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 15.

⁷⁷ Там само. – Арк. 16.

⁷⁸ Там само. – Спр. 31. – Арк. 475.

⁷⁹ Там само. – Спр. 75. – Арк. 300–301.

⁸⁰ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 19, 28 (примітка 39).

⁸¹ Там само. – Спр. 61. – Арк. 133–136. Цьому переліку передує подібний перелік під назвою “Фонди з Бібліотеки ім. Короленка підготовлені для Східної бібліотеки, упорядковано за розділами і кількістю примірників” (Там само. – Арк. 130–132).

Табл. 1: Предметний покажчик книг, відібраних з фондів ХДНБ для Східної бібліотеки

Шифр розділу	Назва розділів і підрозділів	Кількість книг
B1	Українська белетристика	94
Bw	Бібліотечна справа	124
Ds	Німецькомовна література з усіх галузей	393
E	Географія Росії	971
G	Історія: Німеччини, Росії, України, загальні історичні дисципліни, всесвітня історія	1897
In	Промисловість: дорожнє будівництво, будівництво, легка промисловість, гірнича справа	1335
K	Мистецтво: образотворчестество, театр, кіно, музика	1376
Lb	Підручники	129
Lt	Літературознавство: загальні праці, російський і український фольклор, російська белетристика	888
Lw	Сільське господарство: землеробство, тваринництво	801
Md	Медицина	3956
Mth	Математика	453
Mx	Радянська політична література: партійне будівництво, пропаганда і агітація, преса, антирелігійна пропаганда, Комінтерн, Комсомол, молодіжні організації, партійне керівництво (персоналії), різне	1406
Nt	Природничі науки: біологія, ботаніка, зоологія, фізика, хімія	2988
Nt (E)	Фізична географія, геологія, кліматологія	495
Pd	Педагогіка	727
Ph	Філософія: історичний і діалектичний матеріалізм	139
Ps	Психологія	118
R	Право, судочинство	384
Vg	Давня історія: археологія	139
Разом:		18 813⁸²

Книжки, відібрані з фондів ХДНБ і підготовлені до відправки, вивезти Оперативний штаб не встиг. Вони, як і інші, що знаходилися у сховищі Оперативного штабу в Харкові в будинку по пров. Короленка, 16, згоріли на початку другої окупації Харкова, як зазначає дослідник історії харківських

⁸² Там само. – Арк. 133–136.

бібліотек І. Лосієвський, – 15 березня 1943 р.⁸³. Герберт Ломмач у своїй довідці про Східну бібліотеку в свідомому підпалі книгосховища по пров. Короленка 16, у Харкові звинуватив більшовиків⁸⁴. Так чи інакше, але було втрачено набагато більше, ніж 18 813 книг, які відображено в Табл. 1. Згідно зі звітом за 1942 р. Робочої групи Харкова, у сховищі Оперативного штабу знаходилося 40 тис. книг і 120 тис. журналів (див. виноску 78), крім того, за твердженням І. Лосієвського, «... тут загинули сотні тисяч примірників літератури з різних бібліотек»⁸⁵. Директор ХДНБ Румницька у своєму звіті за період 16. III. – 30. VI. 1943 р. називає цифру більш ніж 300 тис. загиблих у пожежі книг⁸⁶.

У період другої окупації Харкова (12. III. 1943 – 23. VIII. 1943) з ХДНБ Оперативний штаб вивіз у квітні 1943 р. до Берліна 13 шаф предметного каталогу (в іншому документі 14 шаф⁸⁷), близько 2,5 тис. примірників технічної літератури, енциклопедій та словників, хоча відібрано було для вивезення більше 7 тис. книг (див. Табл. 2). За твердженням І. Лосієвського, близько 5 тис. примірників вдалося залишити в бібліотеці⁸⁸.

Крім того, ще 896 книг було вивезено з Харкова у серпні 1943 р. до Києва⁸⁹. На нашу думку, це були книги з ХДНБ і Центральної наукової бібліотеки (далі ЦНБ) Харківського університету. Відомо, що в липні 1943 р. співробітник робочої групи Харкова оберайнзацфюрер Альберт Споркет (Albert Sporcket)⁹⁰ отримав з ЦНБ Харківського університету 97 книг⁹¹, а у серпні 1943 р. – 674 книги з ХДНБ⁹². Зберігся перелік 684 книг, які згідно з присвоєними номерами включено до основного, допоміжного і дублетних фондів Східної бібліотеки⁹³. Загалом для Східної бібліотеки з ХДНБ було вивезено предметний каталог та близько 3500 примірників літератури, а з ЦНБ Харківського університету – 97 книг.

Іншими важливими центрами комплектації фондів Східної бібліотеки були Дніпропетровськ і Сімферополь. У Дніпропетровську діяла робоча група Східної України Оперативного штабу, яку було створено 21. II. 1942 р.⁹⁴. Її співробітники взяли під контроль 29 бібліотек. У найбільших з них було відокремлено заборонену літературу й відібрано близько 15 тис. книжок і 3 тис. журналів, які на початку січня 1943 р. вже знаходилися у сховищі Оперативного штабу⁹⁵. В кінці лютого 1943 р., коли після стрімкого контрна-

⁸³ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 14.

⁸⁴ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 731.

⁸⁵ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 14.

⁸⁶ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 62зв.

⁸⁷ Там само. – Спр. 214. – Арк. 95.

⁸⁸ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 15.

⁸⁹ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 55. – Арк. 41.

⁹⁰ Там само. – Спр. 87. – Арк. 10.

⁹¹ Там само. – Спр. 65. – Арк. 269; – Спр. 71 – Арк. 111–111зв.

⁹² Там само. – Спр. 65. – Арк. 215.

⁹³ Там само. – Спр. 70. – Арк. 1–34. Перелік 684 книг опубліковано також у: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 57–90.

⁹⁴ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 157.

⁹⁵ Там само. – Спр. 75. – Арк. 300.

ступу радянської армії для німців виникла загроза залишення Дніпропетровська, цю літературу не спакованою, було поспішно вивезено до Берліна для Східної бібліотеки (див. Табл. 2).

Серед вивезених до Берліна з Дніпропетровська книжок було багато енциклопедій, словників. Також ця збірка включала книги з народного господарства, соціальної політики, технічної літератури⁹⁶. У наведеній довідці Герберта Ломмача “Розбудова Східної бібліотеки” згадується надходження цих видань і повідомляється, що вони потребують розбору та належного опрацювання⁹⁷. Після попереднього перегляду цих книжок було виявлено чимало дублетів⁹⁸. Журнальна збірка, вивезена з Дніпропетровська, складалася з російських і українських журналів радянського часу⁹⁹.

Робочою групою Криму в Сімферополі упорядковувалася для відділу періодики Східної бібліотеки велика колекція журналів радянського періоду у кількості кількох тисяч примірників. Центр опрацювання знаходився в Центральній міській бібліотеці Сімферополя, хоча до цієї роботи були залучені численні кримські бібліотеки – в Євпаторії, Ялті, Алушті, Керчі, Севастополі, Бахчисараї та ін. населених пунктах. На червень 1943 р. робочою групою Криму для вивезення до Берліна було підготовлено 19 назв радянських журналів з повним комплектом річних випусків у кількості 218 комплектів¹⁰⁰. А в роботі знаходилося більше тисячі назв журналів (близько 5 тис. річних комплектів).

Із Сімферополя до київських фондів Східної бібліотеки надходили також і книги, але досить невеликими партіями. Так, наприклад, у серпні 1943 р. з Сімферополя до Києва надійшла 141 книга з тих, що передбачалися для основного фонду в Берліні¹⁰¹.

З Херсона до Києва для Східної бібліотеки у другій половині серпня 1943 р. надійшло 26 скринь із книгами. В дорозі вагон було пограбовано, оскільки 4 скринь не було взагалі, 2 були напівпорожні, а окремі зламані. Документ, на жаль, не називає кількість книг. Проте, судячи з кількості скринь, партія мала містити більше трьох тисяч книг¹⁰². Відомо, що ще в червні того ж року в Херсоні було спаковано 1500 книжок у 12 скринях, які планувалося на початку серпня відправити до Берліна¹⁰³. Натомість, як бачимо, ці книги потрапили до Києва.

У серпні 1943 р. на основі дублетного фонду у Києві за розпорядженням управління Оперативного штабу розпочалося створення т. зв. Резервної бібліотеки (Ersatzbibliothek), що мала замінити основний фонд Східної бібліотеки на випадок повної або часткової його загибелі. Резервна бібліотека мала дублювати номерну групу 1–70 000 основного фонду і 135 001–150 000 допоміжного фонду

⁹⁶ Там само. – Арк. 63; Спр. 76. – Арк. 2.

⁹⁷ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 741.

⁹⁸ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 109.

⁹⁹ Там само. – Арк. 67.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 221. – Арк. 253.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 2.

¹⁰² Там само. – Спр. 55. – Арк. 34.

¹⁰³ Там само. – Спр. 31. – Арк. 117.

Східної бібліотеки¹⁰⁴. Наскільки інтенсивно проходила робота, свідчать такі цифри: на кінець серпня 1943 р. до фонду Резервної бібліотеки було відібрано 2100 примірників, а вже в середині вересня 1943 р. вона налічувала 8866 книг¹⁰⁵.

З наступом Червоної Армії поступовим визволенням захоплених нацистами радянських територій почався масовий вивіз усіх фондів Східної бібліотеки, що знаходилися в Києві, Мінську і Ризі, пік якого припадає на осінь 1943 р. – весну 1944 р. Всього для Східної бібліотеки було вивезено тільки з Києва близько 56,5 тис. книг і 9193 журнали. З них у лютому–вересні 1943 р. 38 778 книг, а в жовтні 1943 р., незадовго до визволення міста, – один вагон з допоміжним фондом і Резервну бібліотеку (разом близько 17,7 тис. книг¹⁰⁶). Потрібно відзначити, що цю цифру склали книги не тільки з київських бібліотек а й з бібліотек інших міст України і навіть Росії – див. Табл. 2. А з українських бібліотек разом – приблизно 90 тис. книжок і журналів.

Табл. 2: Вивіз книг з бібліотек України для Східної бібліотеки

	Місце призначення	Дата відправлення, № вагона, транспорту	Кількість скринь, вид друкованих видань, назва бібліотеки/колекції	Кількість примірників
<i>Київ:</i>				
1	Берлін	24. II. 1943 Оппельн 4636	<u>126 скринь з книгами:</u> – 20 скр. (6234 книги) – спец. фонд, т. зв. Троцькістська бібліотека з Обласної бібліотеки; – 44 скр. (4966 книг ¹⁰⁷) – з Воронежа; – 62 скр. (8749 книг) – Флавіанівська бібліотека з Києво-Печерської лаври	19 949 ¹⁰⁸
2	Берлін-Вільмерсдорф	7. V. 1943 Кассель 81271	<u>77 скринь з книгами:</u> – 23 скр. (3639 книг) – бібліотека Союзу вояківничих безбожників; – 54 скр. (5004 книги) – для основного фонду з Обласної бібліотеки; – 22 скрині журналів – з БАН; – 13 пакетів зразків журналів – з БАН; – 4 пакети бібліографій (205 зошитів)	8643 8067 ж-лів 1126 ж-лів ¹⁰⁹
3	Ратібор	27. IX. 1943	42 скрині книг з Обласної бібліотеки; 1 скриня (? книг) для Вищої школи; 21 скриня (? журналів); 11 пакетів (? журналів)	10 186 ¹¹⁰

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 54. – Арк. 2.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 55. – Арк. 1.

¹⁰⁶ У вересні 1943 р. допоміжний фонд налічував 8802 книги, Резервна бібліотека – 8866 книг (Там само. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 55. – Арк. 1).

¹⁰⁷ У кінці серпня 1943 р. частину цих книг, що входила в номерну групу 50–53 000, відправлено до сховища Центральної бібліотеки Вищої школи в Танценберзі (Там само. – Спр. 16. – Арк. 63).

¹⁰⁸ Там само. – Спр. 54. – Арк. 84, 89.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 34; Спр. 214. – Арк. 100–106.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 171. – Арк. 272.

4	Моршин	жовтень 1943	допоміжний фонд та Резервна бібліотека (книги з Обласної бібліотеки, інших бібліотек Києва, Харкова, Херсона, Сімферополя)	17,7 тис. ¹¹¹
Всього: приблизно 56,5 тис. кн. од. і 9193 журнали				
<i>Дніпропетровськ (різні бібліотеки):</i>				
1	Берлін	23. II. 1943 № рейсу 6 565 995	– енциклопедії, словники, книги з народного господарства, соціальної політики, технічна література – журнали	15 тис. [3 тис. ¹¹²] ¹¹³
Всього: приблизно 15 тис. кн. од. і 3 тис. журналів				
<i>Харків: ХДНБ. Центральна наукова бібліотека Харківського університету:</i>				
1	Берлін	21. IV. 1943 № рейсу 06 568 578	– технічна література (не спаковано); – енциклопедії, різні книги, журнали; – предметний каталог – з ХДНБ	2500 ¹¹⁴ 184 13 шаф ¹¹⁵
2:	Київ	7–16. VIII. 1943 ¹¹⁶	книги: – 458 од. – російськомовні – 45 од. – україномовні – 181 од. – дублети; – 209 од. – виставка у Харкові; – 3 од. – для німецького відділу (включено до основного, допоміжного і дублетного фондів, вивезено далі до Ратібора і Моршина – див. п. 3, 4)	896 ¹¹⁷
a)	передано А. Споркету	22. VII. 1943	97 книг з економіки та мистецтва з ЦНБ Харківського університету ¹¹⁸	–
б)	передано А. Споркету	7. VIII. 1943	674 книги з ХДНБ ¹¹⁹	–
Всього: приблизно 3580 кн. од.				
<i>Сімферополь:</i>				
1	Берлін	червень– липень 1943 р.	– журнали (кількість – ?)	59 мішків ¹²⁰
Разом: приблизно 75 тис. кн. од. і 12,2 тис. журналів				

¹¹¹ Там само. – Арк. 255.

¹¹² Там само. – Спр. 75. – Арк. 300.

¹¹³ Там само. – Арк. 63; Спр. 76. – Арк. 2.

¹¹⁴ Для відправки в Берлін відібрано було 7330 кн. од. технічної літератури (Там само. – Спр. 214. – Арк. 95), але співробітникам бібліотеки вдалося залишити приблизно 5000 книг у бібліотеці (Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 15), в дійсності було відправлено не спакованими 2500 книг (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 19).

¹¹⁵ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 305; Спр. 59. – Арк. 19. І. Я. Лосієвський у своєму дослідженні підтверджує цю цифру: “13 каталожних шаф, біля 1,2 млн карток у 802 шухлядах” (Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 14, 92, 94). В іншому документі повідомляється про вивезення 14 шаф предметного каталогу (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 95).

¹¹⁶ ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 41.

¹¹⁷ Там само. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 70. – Арк. 1–34 (опублікована Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 57–90).

¹¹⁸ Там само. – Спр. 65. – Арк. 269; Спр. 71. – Арк. 111–111зв.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 65. – Арк. 215.

¹²⁰ Там само. – Спр. 213. – Арк. 67.

Дані зведеної таблиці переконливо свідчать про те, що головними постачальниками книжок і журналів для Східної бібліотеки були київські бібліотеки, а найбільше колишня Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б). Книжки з інших міст України для Східної бібліотеки надходили до Києва, як правило, невеликими партіями – від приблизно однієї сотні, як із Сімферополя, до кількох тисяч із Херсона, що правда й ті були в дорозі розікрадені (див. про це вище). Та частина книг і журналів, яка направлялася з українських міст одразу до Східної бібліотеки в Берліні, минаючи Київ, була не впорядкованою, не закаталогізованою й інколи навіть без супровідного списку. Тому, на нашу думку, не всю літературу вивезено прямо до Берліна з Харкова, Дніпропетровська і Сімферополя, було включено до основного фонду Східної бібліотеки. Скоріше за все, ця література поповнила допоміжний і дублетний фонди.

Вивезені з Києва, Харкова, Риги, Мінська та інших міст колишнього Радянського Союзу книги і періодика, що призначалися для Східної бібліотеки, опинилися у Східній Сілезії, в м. Ратіборі (пол. Raciborz) і його околицях¹²¹, де з вересня 1943 р. почав діяти один із відділів Оперативного штабу, до якого поступово приєдналися інші його підрозділи. На початку 1945 р. частину фондів Східної бібліотеки вивезли з Ратібора у Баварію – до замку Банц біля м. Бамберга та містечка Штафельштайн. Саме тут по війні їх знайшли американці¹²². Іншу частину книг, що залишилася у Ратіборі, було виявлено радянськими солдатами. Так завершила своє існування Східна бібліотека Розенберга, створена Оперативним штабом у 1941–1944 рр. за рахунок бібліотек сучасних країн Східної Європи, колишніх суб'єктів Радянського Союзу.

¹²¹ Про ратіборівський період Східної бібліотеки див.: *Grimsted P. K.* The Odyssey of the Smolensk Archive... – P. 17–18; *Себма Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... – С. 137–138.

¹²² *Freitag G.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – S. 110–111, 180–181.